

Góczon Tamás:

***A Commentarii de Bello Gallico* kiadásának kérdése**

A *Commentarii de Bello Gallico* megírásának és kiadásának kérdése

Iulius Caesar *Commentarii de Bello Gallico* c. művéhez több megoldatlan tudományos kérdés kapcsolódik, ezek közé tartozik a megírásának és kiadásának régóta vitatott kérdése is. Így a problémakör tárgyalása előtt érdemes bemutatni röviden a korábban már felmerült megoldási lehetőségeket a megjelenés körülményeivel kapcsolatban. Jelenlegi ismereteink szerint mindez nem nem tisztázható teljes bizonyossággal, ugyanakkor a legvalószínűbb elmélet meghatározására tehetünk kísérletet.¹

Az egységes kiadás melletti érvek

Caesar galliai hadjáratának eseményeit örökítette meg 58-52 között, minden egyes év leírásának egy könyvet szentelve. Így összesen 7 könyv származik Caesar tollából, mindezt tisztje, A. Hirtius egészítette ki egy 8. könyvvel a későbbi eseményeket összefoglalva. Az egyik álláspont képviselői szerint az egyes könyvek tudatosan kialakított egységet alkotnak és kiadásukra is egyszerre, a hadjárat lezárását követően kerülhetett sor.² Matthias Gelzer szerint a *Commentarii de Bello Gallico* megírása Caesar 51-es javaslatával hozható összefüggésbe, ami proconsuli megbízatásának meghosszabbítását célozta meg. Művét pedig a hadjárat során hazaküldött jelentések alapján állíthatta össze a senatorok számára.³ Galliából hazatérve tisztség nélkül védtelen lett volna az esetleges politikai támadásokkal szemben, így a 49-es consulválasztásig a pronconsuli tisztségének meghosszabbítását kérte a senatoroktól; művével ezt az igényét is alátámaszthatta.⁴ Ehhez Meier álláspontja is hasonló, aki Caesar-életrajzában szintén az 51-es évet nevezte meg lehetséges legkorábbi kiadási dátumként, hiszen véleménye szerint a kommentárokat Caesar az alesiai győzelem után a senatorok és a lovagok célközönségének írta.⁵ Albrecht irodalomtörténetében az anyag tudatos elrendezése és a stílus egyenletessége alapján a mű 52/51-es keletkezését tarja valószínűnek, illetve feltételezi, hogy Caesar csupán az 52-es döntő győzelem után tarthatta előnyösnek a kiadást.⁶ Adamik Tamás is az egységes stílussal és a tudatos kompozícióval érvel az 52/51-es kiadási dátum mellett, de ezzel kapcsolatban sincs konszenzus, hiszen több változás is megfigyelhető a mű stílusában. A direkt és a függő beszéd jelentősége megváltozik, a fókusz eltávolodik a személyekről; illetve egyre inkább történetírássá kezd hasonlítani a kezdeti

¹ RIGGSBY 2006. 11–12.

² KRAUS 2009. 160.

³ GELZER 1968. 171.; Billows véleménye is hasonló: BILLOWS 2009. 197.

⁴ OGILVIE 1982. 281–282.

⁵ MEIER 1995. 253.; Rambaud is hasonló véleményt fogalmaz meg, lásd: RAMBAUD 1966. 9–12., 365., 403–405.

⁶ ALBRECHT 2003. 309.; A kiadás már 52 előtt is szolgálhatta Caesar érdekeit, lásd a következő fejezetet.

commentarius műfaj. A folyamatos írást feltételező kutatók ezekben a változásokban stílusfejlődést látnak,⁷ ugyanakkor az egységes kiadás képviselői joggal érvelhetnek azzal, hogy ezen különbségek mögött sokszor tudatos irodalmi-művészi célok húzódnak meg, így nem feltétlen bizonyítják az évenkénti összeállítást.⁸ Továbbá a *commentarii* létezéséről csupán 46-ból van először bizonyítékunk (Cicero *Brutus* c. művében említi meg),⁹ így a korábbi említések hiányát is az egységes kiadás bizonyítékként szokás emlegetni.¹⁰ Az sorozatos kiadás melletti érvek Holmes szerint sem meggyőzőek, a műben kimutatott (véleménye szerint csekély számú) ellentmondások áthidalhatók, hiszen ezeket a feledékenység, az ellentmondásos anyag, vagy éppen a figyelmetlenség is okozhatta.¹¹

A folyamatos kiadás melletti érvek

Mások véleménye szerint a kommentárokat évente, a hadjáratok befejezése után hozták nyilvánosságra,¹² a római *magistratusok* esetében szokásos feljegyzésekhez hasonlóan.¹³ Egyesek pedig kiállnak a sorozatos kiadás elve mellett, ugyanakkor nagyobb egységek kiadását tartják valószínűnek az évenkénti publikálás helyett. Wiseman a célközönség vizsgálatából következtet a kiadás módjára, Meier elméletét pedig cáfolja, miszerint a senatorok számára készült volna a munka. Caesarnál ugyanis egyértelműen megjelennek a népek szánt elemek (amit valószínűleg felolvasások útján ismerhettek meg), az pedig teljesen valószínűtlennek tűnik, hogy *popularis* politikusként Caesar 51-ig várt volna a kiadással, nem hagyta volna ki a népszerűség növelésének ezt az eszközét.¹⁴ Riggsby bár szándékosnak tartja a „*write-as-you-go*” stílusnak megfelelő szerkesztést, és így a szöveg belső összefüggéseit sem tartja perdöntőnek a megírás és kiadás kérdéseinek kapcsán (hiszen a szöveg a valódi összeállítási időponttól függetlenül szándékosan a folyamatos írás érzetét keltheti), mégis a sorozatos kompozíció mellett teszi le a voksát az állandó publicitás nyújtotta nyilvánvaló előnyök miatt.¹⁵ A hadjáratok során Caesarnak legalább akkora szüksége volt a népszerűsége és a támogatásra, mint a háború előtt vagy után, hiszen Rómában folyamatos támadások érték. Például D. Ahenobarbus részéről, aki többek között az 58-as hadjárat megindításának jogosságát kérdőjelezte meg.¹⁶ Ilyen környezetben valószínűbbnek tarthatjuk az egyes könyvek aktuális kiadását, hiszen ha nem is lehet egyetértésre jutni a pontos célközönséget illetően, a befolyásolás, a támogatásszerzés szándéka bármilyen közönség esetén legitim cél lehetett. A mű népszerűségére pedig az alábbi idézet is utalhat: „*Ugyanezekről az emlékiratokról mondja Hirtius: »A közvélemény annyira magasztalja őket...»*”¹⁷ A folyamatos kiadás pedig nagyobb hatást

⁷ ALBRECHT 2003. 314.; RIGGSBY 2006. 9–10.; GRILLO 2018.; RADIN 1918. 294.; CONTE 1994. 227–228.

⁸ RIGGSBY 2006. 10.

⁹ Suetonius Caes. 56.

¹⁰ RIGGSBY 2006. 10–11.; Ugyanakkor a viszonylag kései említés nem feltétlen perdöntő ebben a kérdésben, hiszen a mű konkrét említése helyett számos utalást találhatunk arra, hogy Caesar jelentéseket küldött Rómába, illetve próbált a figyelem középpontjában maradni a hadjárat folyamán is. (RIGGSBY 2006. 11., 148.)

¹¹ HOLMES 1911. 208.; RADIN 1918. 286.

¹² GOLDSWORTHY 2006. 188.

¹³ KRAUS 2009. 159.

¹⁴ WISEMAN 1998. 3–5.; GOLDSWORTHY 2006. 188–189.; KAMM 2006. 63.

¹⁵ RIGGSBY 2006. 11.

¹⁶ BALSDON 1957. 25.

¹⁷ Suetonius Caes. 56.

gyakorolhatott, mint az eseményekről több éves távlatból beszámoló munka. Az egységes kiadást feltételező kutatók is valószínűnek tartják, hogy Caesar részletenként (akár évente könyvenként) írta meg művét, amelyet 51 környékén tökéletesíthetett publikálásra.¹⁸ Így ha a folyamatos írás lehetőségét elfogadjuk, akkor az évenkénti kiadást is elképzelhetőnek tarthatjuk, hiszen nem feltétlen várható Caesar a mű összeszerkesztésével a hadjárat bizonytalan végéig. A kiadás pedig nem csak a hadjárat után, a proconsulatus 51-es meghosszabbításának kapcsán jelenthetett politikai tőkét, Caesar megbízatásának újabb öt éves kiterjesztése már a hadjárat közben (55-ben) Cato körének heves ellenállásába ütközött.¹⁹

A kiadás (vagy legalábbis az írás) folytonosságára a könyvek között kimutatható ellentmondások is utalhatnak,²⁰ hiszen utólagos szerkesztés esetén ezek áthidalására is lehetőség nyílt volna. A II. könyvben például a nerviusok szinte teljes kiirtásáról hallunk,²¹ majd később jelentős számban mégis feltűnnek Q. Cicero táborának ostrománál.²² Radin hasonlóan ellentmondások kimutatásával támasztja alá a folyamatos kiadás elméletét, továbbá kiegészíti érveit egyes szövegrészek összehasonlításával. A II. könyv végén Caesar nagy magabiztossággal tudósított Gallia meghódításáról („*his rebus gestis, omni Gallia pacata.*”),²³ ugyanakkor a későbbi események fényében már óvatosabban fogalmazott („*Gallia quiescens*”,²⁴ „*hac parte Galliae pacata*”²⁵), ami szintén az évenkénti kiadás melletti érv lehet.²⁶ Caesar magyarázkodásnak tűnő mondata is ezt támaszthatta alá a III. könyv elején („*Teljes joggal hibette, hogy hadjárataival békét teremtett Galliában...*”²⁷), hiszen a galliai béke megteremtése láthatóan nem sikerült a II. könyv záró mondatának megfelelően. Később, 52/51-ben már könnyedén átfogalmazhatta volna a II. könyv végén túlzásnak bizonyuló részletet. Továbbá a VI. könyv végén, valamint a VII. könyv elején szinte szó szerint ismétlődő mondatok is valószínűtlenné teszik Radin szemében az egyszeri kiadást.²⁸ Így ő is a sorozatos kiadás elméletét képviseli, bár nagyobb egységek folyamatos kiadását tartja valószínűnek.²⁹ Később láthatjuk, hogy Creer is hasonló következtetésre jut az etnográfiai részek elemzéséből kiindulva, igaz, ő kissé eltérő kiadási ütemezést javasol (lásd a táblázatot lentebb).³⁰

Ha a párhuzamos római politikai helyzetet figyelembe vesszük az elemzés során, további szövegrészek is alátámaszthatják a sorozatos kiadás elméletét. Albrecht Mensching munkájára hivatkozva a *Bellum Gallicum* és a háborúról zajló kortárs (50-es évek végi) vita közötti kapcsolat alapján a hadjárat utáni szerkesztést tartja valószínűbbnek,³¹ ugyanakkor hasonló, a római politika

¹⁸ OGILVIE 1982. 282.; CONTE 1994. 227.

¹⁹ DROGULA 2019. 186–187.

²⁰ WISEMAN 1998. 2.

²¹ BG II.28.

²² BG V.49.: Caesar 60.000 főre becsüli az ellenfél létszámát, ebbe a számba a nerviusok is beletartoztak.

²³ BG II.35.

²⁴ BG VII.1.

²⁵ BG VI.5.

²⁶ RADIN 1918. 287–288.

²⁷ BG III.7.: „*His rebus gestis cum omnibus de causis Caesar pacatam Galliam existimaret...*” A caesari idézetek esetében Szepessy Tibor fordítását használtam.

²⁸ RADIN 1918. 290.

²⁹ RADIN 1918. 288.

³⁰ CREER 2019. 247.

³¹ ALBRECHT 2003. 309.

és a caesari mű közötti összefüggést már korábbi esetben is felfedezhetünk Cato 55-ös támadásának kapcsán, ami inkább a folyamatos kiadás elméletét támaszthatja alá. A harmadik könyvben, az 56-os hadjáratnál kapcsolatban Caesar megemlíti a követek jogait: „[A venetusok] mindjárt azt is megértették, hogy égbekiáltó gáztettet követtek el, mikor lefoglák és bilincsbe verték a követeket, akiknek tiszte mindig, minden népnél szent és sérthetetlen.”³² Cato egy évvel később, 55-ben heves támadást intézett Caesar ellen a germán követek jogainak megsértésére hivatkozva,³³ ekkor ezt a követek jogairól szóló részletet is Caesar ellen fordíthatta. Mindez a könyvek folyamatos kiadása mellett is érv lehet, hiszen a venetusok megbüntetése és a követek jogainak caesari említése 56-ra tehető,³⁴ azonban az 55-ös vádak fényében Caesar aligha írt volna ilyen határozottan a követek jogainak sérthetetlenségéről. Így valószínűbb, hogy már 56-ban kiadásra kerülhetett a III. könyv, még Cato 55-ös támadása előtt.

Balsdon pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy az egy év-egy könyv elvétől való eltérés szintén utalhat a kiadás körülményeire. Például az 57-es évben a Galba táboránál történt eseményeket Caesar a következő, 56-os évről szóló III. könyv elején helyezte el, a II. könyv vége helyett, ami még az 57-es eseményeket tárgyalta. Lehetséges, hogy az 57-ről szóló könyv befejezésekor még nem érkezett információ ezekről az eseményekről, így a leírás átkerülhetett az 56-os évről szóló könyv elejére.³⁵ Ez áthidalható lenne azzal a felvetéssel, hogy Caesar „a katonai évet” vette alapul, így a télen történt esemény átkerülhetett a következő könyvbe, ugyanakkor később Labienus téli táborának 54-es megtámadását a naptári évnek megfelelően az V. könyvben helyezte el, az nem került át a VI. könyv elejére.³⁶

A *Commentarii de Bello Gallico* megírásának és kiadásának lehetséges egységei

Goldsworthy	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
Wiseman	I.	II.	III.	IV.	V–VI.		VII.
Radin	I–II.		III–IV–V–VI.				VII.
Creer	I–II.		III–IV.		V–VI.		VII.
Köhler ³⁷	I–II–III–IV.				V–VI–VII.		
Meier, Gelzer...	I–II–III–IV–V–VI–VII.						

Ebben a kérdéskörben a Suetonius által megőrzött kritika is sokatmondó lehet: „Úgy véli továbbá [Asinius Pollio], hogy Caesar szeretne volna kijavítani és átdolgozni ezt a művét.”³⁸ Amennyiben hitelt adhatunk Asinius Pollio véleményének, ez a javítási igény a folyamatos kiadásból adódó problémákra is utalhat, hiszen az alapos és tudatos megformálás ellenére is maradhattak javítandó

³² BG.III.9.: „...simul quod quantum in se facinus admisissent intellegebant, legatos, quod nomen ad omnes nationes **sanctum inviolatumque** semper fuisset, retentos ab se et in vincla coniectos...”

³³ PLUTARCHOS Cato Minor 51.

³⁴ RICH 2011. 199.; POWELL 1998. 126., 87.; MORRELL 2015. 109. jegyzet

³⁵ BALSDON 1957. 23.

³⁶ RADIN 1918. 289.

³⁷ Összefoglalja: HOLMES 1911. 207.

³⁸ SUETONIUS Caes.56.

részek az utólagos történések ismeretében. Vajon miért lett volna szükség javításra és átdolgozásra, ha Caesar a hadjárat befejezése után gondosan összeszerkeszthette volna művét a rendelkezésre álló jelentések és feljegyzések alapján? Hirtius egy megjegyzését – miszerint Caesar könnyen és gyorsan írta meg a művet³⁹ – szintén érvként használják a megírás időpontjával kapcsolatban, ugyanakkor ezt mindkét álláspont alátámasztására ugyanúgy fel lehet használni.⁴⁰

A szerkezet és a kiadás viszonya

A *Commentarii de Bello Gallico* megírásával és kiadásával kapcsolatos viták a bizonyítékok szűkösségéből fakadnak, sajnos a források alapján egyelőre nem dönthető el végérvényesen a kérdés. Így legtöbbször a mű belső összefüggéseiből kell kiindulnunk, ami a korábban vázolt (olykor ellentmondó) állításokhoz is elvezethet. Tanulmányomban többek között a mű szerkezetének vizsgálatából kiindulva érvelnék a folyamatos kiadás elmélete mellett, különös figyelmet fordítva a gallokat és germánokat ábrázoló kitérő elhelyezésére (BG VI.13–29.).

Érdemes mindenekelőtt a műfaj és az éves forma megválasztását vizsgálni, hiszen ezek is támpontot jelenthetnek az elemzésnél. Egy-egy háború történetírói ábrázolásának számos lehetséges módja van: évkönyvek, (ön)életrajzok tartalmát képezhetik, Thukydides és Sallustius pedig a monografikus feldolgozásra szolgál példával. Caesar írása mutat hasonlóságokat ezekkel,⁴¹ ugyanakkor egyik kategóriába sem illeszkedik tökéletesen.⁴² A *commentarius* műfaja hagyományosan csupán történeti forrásként funkcionálhatott, nem pedig kész történelmi műként,⁴³ ami tág fogalomnak látszik, mind a szerzők, mind a feldolgozott témák tekintetében. Ezt a műfajt ugyanis a történetíráson kívül is használták, például filozófusok, nyelvészek, tisztségviselők, papi collegiumok is alkalmazták.⁴⁴ Caesar úgy tűnik, hogy úttörőnek számított a római történetírásban a gall háború ilyenfajta megörökítésével, a *commentarius* műfajának történetírói szintre emelésével.⁴⁵ Ezt a minőségbeli különbséget Hirtius és Cicero is elismerte.⁴⁶ Lehetséges, hogy a *commentarius* műfaj és az éves forma megválasztásával már eleve a sorozatos kiadást tartotta szem előtt Caesar.

³⁹ BG VIII. praef.

⁴⁰ RIGGSBY 2006. 10.

⁴¹ A hasonlóságokhoz lásd: CHASSIGNET 2018.

⁴² NOUSEK 2018. 168–169.; Eden szerint Caesar az annalsztikus hagyományhoz is közel áll, hiszen kronologikusan halad, egy évnek egy könyvet szentel, valamint két könyvet a consulok megnevezésével kezd. (EDEN 1962. 77.)

⁴³ ADAMIK 2009. 212.; Illetve lásd a Riggsby által összegyűjtött definíciókat, ezek többségében is szerepel ez az aspektus. (RIGGSBY 2006. 139–140.) Ugyanakkor a kommentár műfaj további példái jórészt a Caesart követő korszakból ismertek. (NOUSEK 2018. 164.)

⁴⁴ RIGGSBY 2006. 134.

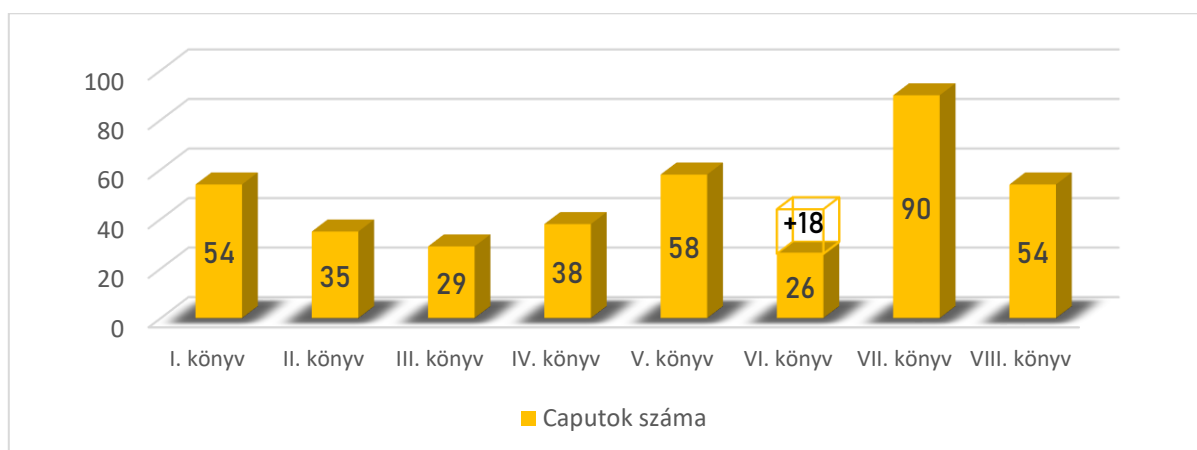
⁴⁵ Legalábbis nem maradt fenn hasonló alkotás Caesar korából, a más korszakokban *commentariis*nak nevezett művek pedig nem hasonlíthatók Caesar kidolgozott történelmi művéhez. (NOUSEK 2018. 164.) Így a bizonyítékok és a viszonyítási pontok szűkössége miatt valószínűleg nem határolhatók el a műfaj általános jellemzői, hiszen Caesaré az egyetlen példa a *commentarius* ilyen fajta alkalmazására. (GRILLO 2012. 179–180.; KRAUS 2009. 160.) Ugyanakkor nem mindenki sorolja Caesar kommentárját a római történeti művek közé, lásd: CHASSIGNET 2018.

⁴⁶ CONTE 1994. 226.; BG VIII. praef.: „Hiszen köztudomású, hogy a »Feljegyzések« választékos stílus és előadásmód tekintetében messze megelőzi a többi író alkotásait, bármilyen műgonddal készültek is azok! Caesar pusztán azért bocsátotta a nyilvánosság elé, mert adatokat akart szolgáltatni az írónak a nagy jelentőségű galliai eseményekről: mégis utólrhetetlennek tartják, mégis mindenki úgy látja, hogy nem elősegíti, hanem egyszerűen lehetetlenné teszi a téma új feldolgozását!” Cicero véleménye is hasonló: „[a kommentárok] visszatartják a józan embereket az írástól, a történetírásban (in *historia*) ugyanis nincs vonzóbb a tiszta és szemléletes rövidségnél” (Idézi: ADAMIK 2009. 212.)

A szerző szándékaival Riggsby műfaji definíciója is egybevághat, miszerint a *commentarius* a személyes látószögnek, a szerző álláspontjának a megjelenítésére is megfelelő eszköz lehetett.⁴⁷ Ebből a feltevésből kiindulva a mű szerkezetének elemzése során is érdekes következtetésekre juthatunk. A folyamatos publicitás igényét és a propagandisztikus célokat feltételezve akár a kiadási kényszer nyomait is felfedezhetjük, például az etnográfiai kitérő elhelyezésén keresztül.

Ez a részlet az 53-as évről szóló VI. könyvben kapott helyet, ami a többi évhez képest viszonylag eseménytelenül zajlott és eredménytelenül zárult. Önmagukban ezek a történések nem feltétlenül tettek volna ki egy teljes könyvet, sem terjedelem, sem eredmények szempontjából, legalábbis nem a legkedvezőbb fényben tüntették volna fel a hadvezért. Ezzel a kitérővel együtt 44 caputból áll a könyv, ebből 18 a germánok és gallok leírásával foglalkozik (VI.11–28.) Ha ezt a részt figyelmen kívül hagyjuk, csupán 26 caput marad a könyvben, ami a rövidsége mellett a többi évhez képest viszonylag jelentéktelen, vagy sikertelen események leírásával foglalkozik.

Az egyes könyvek terjedelme

Könyv (Év–Kr.e.)	I. (58)	II. (57)	III. (56)	IV. (55)	V. (54)	VI. (53)	VII. (52)	VIII. (51-50)
Caputok száma	54	35	29	38	58	44	90	54
Teubner kiadás oldalszáma (kerekítve)	25	13,5	12	14,5	24	17,5	38,25	23,25

Ellenpéldaként felhozható az 56-os évről szóló III. könyv, ami szintén viszonylag rövid (29 caput), de ott az események és a sikerek képesek önmagukban kitölteni egy könyvet. Elsőként a reménytelennek tűnő helyzetben Galbának sikerült megvédenie táborát a gallokkal szemben,⁴⁸ majd a rómaiak számára idegen taktikát alkalmazó, óceáni hajózásban is jártas venetusokra sikerült döntő csapást mérni.⁴⁹ Itt a germániai eseményekhez hasonlóan visszavonuló, döntő ütközetet kerülő taktikáról van szó, de Caesar tisztjének végül sikerült legyőzni az óceán menti törzseket egy döntő tengeri csatában. Caesar itt is kitért a kezdeti sikertelenségek okaira, a rómaiak számára idegen vidék és hajózási szokások leírására, de jóval rövidebben tette ezt meg a végső siker

⁴⁷ RIGGSBY 2006. 135–136.; A *commentarii* szóhoz (Hirtius és Cicero első említései alapján) valószínűleg a *rerum gestarum* szókapcsolat is hozzátartozott a meghatározás során, ami szintén a személyes nézőpontra utalhat. Lásd: KELSEY 1905. 227–228. és NOUSEK 2018. 166.

⁴⁸ BG III.1–6.

⁴⁹ BG III.16.

fényében. Caesar *legatusai* 56-ban más törzsek ellen is döntő győzelmeket arattak: Sabinus az elbizakodott törzsek nagy részét pusztította el egy csatában,⁵⁰ Crassus pedig „*batalmas vérfürdőt rendezett*” Aquitániában.⁵¹ A végső ütközetben pedig állítólag az 50.000 fős sereg háromnegyed részének megölésével aratott győzelmet.⁵² Egyedül az erdőkbe visszavonuló morinusok és a menapiusok jelentettek gondot a katonai év végén.⁵³ A könyv rövidegét Caesar mérsékelt szerepe is indokolhatja, hiszen a sikerek nagy részét tisztjein keresztül érte el az 56-os évben. Egyrészt személyes tapasztalatok híján kevesebb információval rendelkezhetett, de az is lehetséges, hogy a *legatusai* szerepét nem kívánta túlzottan kiemelni saját középpontba állított személye mellett.

A VI. könyvben viszont hangsúlyosabb szerepet kell kapjon a germánok veszélyessége, hogy ezáltal a római visszavonulás is sikerként legyen ábrázolható. 53-ban igazán nagyszabású győzelemre nem került sor, a siker mértékét mutató halotti statisztikáról sem hallhatunk. A rómaiak először a lázadó Ambiorix lehetséges szövetségeseire támadtak, Caesar tisztje, Labienus le is győzte a treverusokat, de a galliai helyzet teljes rendezése nem sikerült. Ambiorix szándékosan nem egyesítette erőit, minden törzs szétszóródott és az erdők mélyére vonult vissza, így Caesar kénytelen volt megosztani seregét. A germánok ezt kihasználták, átkeltek a Rajnán, a rómaiaknak nagy veszteségeket okozva csaknem elfoglalták a málhát őrző bázist, Atuaticát. Caesar ezután büntetőhadjáratot vezetett, katonái megosztva pusztították a vidéket és a germánok gerillataktikájával küzdöttek, emiatt mintegy 2 cohorsot vesztek.⁵⁴ Így nem hallhatunk nagyszabású döntő ütközetéről, ami a római siker egyik fontos mértéke a korábbi könyvekben. 56-ban az ütközetet kerülő, a tenger által védett városokba és a hajókba menekülő venetusokat sikerült döntő ütközetre kényszeríteni, de Germániában ez másként alakult, a helyzet megoldatlanságát az 52-es lázadás is mutatta. Továbbá az egyik fontos cél, a lázadó Ambiorix elfogása és kivégzése sem sikerült.⁵⁵ Caesar így a barbárok szokásainak leírásával duzzasztotta fel az adott könyvet, akár az éves kiadási kényszernek is megfelelően. Ezek az etnográfiai részletek akár tudatosan elterelhették a figyelmet a sikertelenségekről, esetleg kompenzálhatták is azokat.⁵⁶ Ezt a szempontot a VI. könyvben a gallok és germánok párhuzamos ábrázolásánál is érdemes figyelembe vennünk: Caesar a germánokat mutatta be a legveszélyesebb népként, ebből a relatív erőviszony felvázolásából kiindulva állította be teljes győzelemként a germánok elmenekülését, mivel döntő ütközetre nem került sor.⁵⁷ Így csupán a szimbolikus győzelem maradt Caesarnak,⁵⁸ amit az összehasonlító részlettel támasztott alá, hiszen a legveszélyesebbnek beállított germánok végül a harc elkerülését választották.

⁵⁰ BG III.19.

⁵¹ BG III.21.

⁵² BG III.26.

⁵³ BG III.28–29.

⁵⁴ BG VI.44.

⁵⁵ Ebből kiindulva Wiseman is kényszermegoldásnak tekinti a barbár szokásokról szóló részletet („...*the audience is diverted with a detailed account of the customs of the Gauls and Germans...*”), ami Ambiorix tetteinek megbosszulását helyettesíthette. (WISEMAN 1998. 6.) Az 54-es évben Ambiorix okozta az egyik legnagyobb veszteséget a rómaiaknak Sabinus és Cotta téli táborának megtámadásával. (BG V.37.)

⁵⁶ SCHADEE 2008. 175.; ALBRECHT 2003. 313.

⁵⁷ Lásd lentebb, illetve: CREER 2019.

⁵⁸ Lásd CREER 2019. 257., 41. jegyzet; A győzelem hangsúlyozása és a hadjárat sikertelenségének magyarázata így egyszerre lehetett cél a germánok és a gallok összehasonlításával.

Hirtius (Caesar kommentárjainak folytatója) az idő távlatából írva a VIII. könyvben már nem ragaszkodott a szigorú kronologikus forma betartásához, ettől tudatosan eltért a caesari művet folytatva:

„Tudom, hogy Caesar minden évről külön-külön egy-egy könyvnyi »feljegyzést« írt; én azonban nem tartottam szükségesnek, hogy hasonlóképpen cselekedjem, mert a következő év, L. Paulus és C. Marcellus consuli éve, nem hozott nagyobb szabású eseményeket Gallia területén. Hogy mégse maradjon rejtve senki előtt, hol, milyen földeken járt ezalatt Caesar és serege, elhatároztam: írásba foglalom azt a keveset, ami még megírásra vár, de a »Feljegyzések«-nek ehhez a könyvéhez fűzőm hozzá.”⁵⁹

Egyes részek tehát önmagukban rövidnek bizonyulhattak és így összevonásra kerülhettek, Hirtius praktikus módon több év tevékenységét foglalta össze a VIII. könyvben. Caesarnak a polgárháborúról írt műve sem követi ezt az éves rendszert, bár lehetséges, hogy a kéziratok nem az eredeti beosztást tükrözik.⁶⁰ Az 53-as év galliai eseményei sem feltétlen indokolnának egy önálló egységet, de Caesar az etnográfiai kitérő beillesztésével a könyvek összevonását is elkerülhette az évenkénti kiadás érdekében. Hirtius már láthatóan nem tartotta magát ehhez az elvhez a megfelelő időbeli távolságból és a kiadás kényszere nélkül, hiszen kiegészítése már Caesar halála után készülhetett el.⁶¹ Önmagukban az 53-as év történései nem feltétlenül tettek volna ki egy teljes könyvet, sem terjedelem, sem eredmények szempontjából, legalábbis nem a legkedvezőbb fényben tüntették volna fel a hadvezért. Egy kirívóan rövid és kevésbé sikeres évről szóló könyvet pedig önmagában nem adhatott volna ki Caesar, hiszen műve nagyrészt propagandisztikus céllal készült. A kitérő szokatlan beillesztése viszont mindkét problémára (terjedelmi és tartalmi) megoldást jelenthetett.

Más esetekben római siker felnagyítását, a kezdeti nehézségek magyarázatát Caesar jóval rövidebb részletekkel is el tudta érni, például a helvétek, a belgák, vagy Ariovistus germánjainak a jellemzésénél.⁶²

Etnográfiai, leíró jellegű részletek	
Gallia hármas felosztása	I. 1.
Diviciacus beszéde a galliai erőviszonyokról (haedusok, arvernusok, Ariovistus)	I. 31.
A hatalmas termetű germánok	I.39.1.
Az ambianusok rövid leírása	II.15.
A venetusok jellemzése (lakóhely, hajók, taktika) ⁶³	III. 12–13.
A solduriusok bemutatása	III. 22.
A suebus törzs jellemzése	IV. 1–3.
A Meuse és a Rajna leírása	IV. 10.
A holdtölte és a napéjegyenlőség említése	IV.29., 36., V.23.
A britanniai harciszekér-taktika leírása	IV. 33.
A britanniaiak jellemzése	V. 12–14.
A germánok és gallok összehasonlítása, a hercyniai erdő leírása	VI. 11–28.
A gall falak építési technikája	VII.23.

⁵⁹ BG VIII.48.

⁶⁰ CHASSIGNET 2018. 398.

⁶¹ BG VIII. praef. 4–5.; WISEMAN 1998. 2.; NOUSEK 2018. 166.

⁶² CREER 2019. 250–251.

⁶³ Ehhez lásd: ERICKSON 2002. 601.

A venetus hadjárat esetében már egy-két *caput* is elegendő volt ehhez, Caesar itt hangsúlyozta az ellenfél fölényét a hajóépítés és a hajózás területén, ami magyarázatot adott kezdeti sikereikre.⁶⁴ Ennek a tengeri és technikai előnynek a semlegesítése után azonban a római fölény és *virtus* egyértelműen felülkerekedhetett a venetusokkal szemben, akik nélkülözték ezt a tulajdonságot.⁶⁵ Tehát itt sem egy felesleges kitérő vagy jellemzés beiktatásáról volt szó, az ellenséges hajók erősségének méltatása a venetusok *virtus*át helyettesítve adott magyarázatot az ellenállásuk sikerességére, ezáltal Caesar a római fölényt hangsúlyozta a *virtus* terén is.⁶⁶ Ezt érdemes összevetni britanniaiak jellemzésével is, ami mindössze három *caput*ot tesz ki (V.12–14.). Itt is egy távoli nép sajátos és Róma számára idegen harcmódorával találkozhatunk, mindkét részlet a római győzelem felnagyítását is szolgálja. A VI. könyv etnográfiai kitérője is szolgál hasonló célokat, ugyanakkor kivételes terjedeleme és elhelyezése a sorozatos kiadás kényszere is utalhat. Utólagos szerkesztés esetén talán Caesar sem a VI. könyvben helyezte volna el gallokról és germánokról szóló kirívó részletet. Egy egységesen megírt és terjesztett műben a kevésbé sikeres és akciódús VI. könyv akár önállóan is megállta volna a helyét a későbbi alesiai döntő győzelem tudatában, ez a siker a következő könyvben kompenzálhatta volna a viszonylag rövid VI. könyv esetleges tartalmi problémáit. Természetesen felmerülhet, hogy Caesar egységes kiadás esetén is törekedett volna a mű egyenletességére, a VI. könyv megfelelő tartalmi és terjedelmi megformálására. Albrecht például az etnográfiai exkurzus elhelyezését pont az 51-es keletkezés melletti érvként említi, hiszen véleménye szerint folytatásos írásmód esetén nem jöhetett volna létre ez a terjedelmi egyenletesség.⁶⁷ A mennyiségi kiegyenlítettség igényét tehát Albrecht is elismeri, ami valóban a kitérő szokatlan elhelyezésének okai közé tartozik. Ugyanakkor kizárólag ezzel nem magyarázható az etnográfiai részlet elhelyezése ezen a ponton, a folytonos kiadás igényét sem vethetjük el az okok között.

Az etnográfiai részlet szokatlan elhelyezése

Habár az ókori történetírásban van hagyománya a különböző népek jellemzésének,⁶⁸ az említett caesari részlet ebben a tekintetben is kivételes és szokatlan, hiszen előtte egy római történeti mű sem tért ki ilyen terjedelemben más népek leírására.⁶⁹ Nem véletlen találták a műfajtól idegennek ezt a részletet,⁷⁰ hiszen a leíró rész feltűnően különvált az események leírásától, megszakítja a narratívát, a bölények (*uri*) leírása után pedig Caesar mindenféle összekötő elem nélkül visszatér a galliai események tárgyalásához.⁷¹ A VI. könyvben mindez nagyon idegenként hat, egyesek egyenesen megkérdőjelezték a szövegrészlet eredetiségét és az interpoláció lehetőségét is

⁶⁴ BG III.13.; ERICKSON 2002. 601.

⁶⁵ BG III.14.

⁶⁶ ERICKSON 2002. 609–610.

⁶⁷ ALBRECHT 2003. 309.

⁶⁸ A római történetírásban már Cato *Origines* c. művét is említhetjük példaként.

⁶⁹ CHASSIGNET 2018. 400.

⁷⁰ AMES 2003–2004. 115.

⁷¹ BG VI.28–29.

felvetették.⁷² Ezzel valószínűleg Caesar is tisztában lehetett, nem véletlen, hogy az alábbi módon vezette be az etnográfiai részletet: „*Idáig jutva elbeszélésünkben, talán helyénvaló lesz, ha vázoljuk a gallok és a germánok szokásait, s azt, hogy miben különbözik egymástól a két nép.*”⁷³

Hasonló kitérőket természetesen más művekben is találhatunk, ez önmagában Caesar esetében sem lenne meglepő, ugyanakkor ennek a részletnek a terjedelme és az elhelyezése is árulkodó lehet. A historiográfiai precedenst Hérodotos teremtette meg exkurzusaival (például Egyiptom, Scythia leírásával),⁷⁴ gyakran a későbbi történetírók is az általa alkalmazott elveket követték hasonló részek elhelyezésekor. Hérodotos például „*mindig azon a ponton illeszt be a történeti elbeszélésbe egy-egy néprajzi kitérőt, ahol a szóban forgó nép története valamilyen (általában kronológiai) szempontból összekapcsolódik a fő narratívával.*”⁷⁵ Ezek egyrészt információkat szolgáltatnak az olvasók számára, amelyek a történet megértésének szempontjából elengedhetetlenek lehetnek, illetve a közbeékeltséggel a történet kibontakozását is késleltethetik a szerzők.⁷⁶ Sallustius például a *Bellum Iugurthinum* kezdetén, a Caesaréhoz hasonló földrajzi kérdések tisztázása után azonnal rátért az afrikai népek jellemzésére, szándékosan rövidre fogva a „kötelező” kitérőt.⁷⁷ Később Tacitus Caesarhoz hasonlóan éves rendszerben örökölte meg apósának, Agricolának a tetteit,⁷⁸ de az etnográfiai kitérőt ő is rövidebbre fogta és a mű elején helyezte el, még a britanniai események tárgyalása előtt.⁷⁹ Ennek fényében Caesar korábbi könyveiben számos alkalmasabb helyen el tudnánk képzelni a két nép szokásainak összehasonlítását, ahol egy ilyen kitérő sokkal inkább belesimulhatna a történet menetébe, illetve igazodhatna ezekhez az elvekhez.

A gallok és germánok caesari különválasztása már a mű kezdetétől fogva jelen van, számos helyet találhatunk, ahol a két nép közötti különbség hangsúlyos szerepet kap. Például már a Galliát leíró híres első *caput*-ban is feltűnnek a germánok, akik a galloktól földrajzilag elválasztva a Rajna túlsópartján élnek. Caesar első könyvében található a germán Ariovistus elleni hadjárat leírása, aki seregével a Rajnán átkelve megvetette a lábát Galliában. Már itt betekintést kapunk a galliai hatalmi viszonyokba, sőt a gall és germán életmód különbségéről is értesülünk röviden. Caesar már az Ariovistus elleni támadás szükségességének igazolásaként itt kitérhetett volna a germánok és gallok összehasonlítására, de ehelyett csupán röviden utalt erre egy *caput*-ban.⁸⁰ Szintén alkalmas helynek tekinthetjük a IV. könyv elejét, ahol Caesar bele is kezdett a suebusok szokásainak leírásába (IV. 1–3.) és igazodott is a hagyományos szerkesztési elvekhez. Mindez sokkal inkább illik az elbeszélés menetébe, utólagos kompozíció esetén Caesar itt is elhelyezhette volna a két nép összehasonlító elemzését, nem kellett volna a germán szokások leírását megismételnie a VI. könyvben. Ezek az ismétlődő elemek is valószínűtlenné teszik az egyszeri kiadást és összeállítást, hiszen a IV.

⁷² Lásd: CREER 2019. 246. 2. jegyzet; RIGGSBY 2006. 11–12.; AMES 2003–2004. 115.; ERICKSON 2002. 605–606.

⁷³ BG VI.11.: „*Quoniam ad hunc locum peruentum est, non alienum esse videtur de Galliae Germaniaeque moribus et quo differant hae nationes inter sese proponere.*”

⁷⁴ GERRISH 2019. 109.; A római történetírók exkurzusai is kisebb-nagyobb mértékben görög mintákból táplálkoztak. (HEGYI 2018. 37.)

⁷⁵ MÉSZÁROS 2020. 122.

⁷⁶ MÉSZÁROS 2020. 122.

⁷⁷ SALLUSTIUS Iugurtha 17–19.; HEGYI 2018. 37.

⁷⁸ ADAMIK 2009. 590.

⁷⁹ TACITUS Agricola 10–13.

⁸⁰ BG I.31.

könyvben a suebusokra jellemző sajátos vadság és barbárság a VI. könyvre már általános germán karakteristikává válik.⁸¹ Creer is különösnek nevezi a germán szokások kétszeres leírását, a számos ismétlődő elemet a sorozatos kiadás elméletének alátámasztására használja.⁸² A Rajnán – a két népet Caesar szerint elválasztó határfolyón – történő első átkelés is ideális helynek tűnhet a két nép összehasonlítására, de Caesar furcsa módon nem az első, hanem a második, már szinte rutinszerű átkelés után helyezte el az etnográfiai részletet.⁸³ Az is elképzelhető, hogy Caesar csupán 53-ban, a germán területre való második benyomulás során szerzett részletesebb információkat az említett leíráshoz (például hercyniai erdő bemutatásához), hiszen az első rajnai átkelés után csupán 18 napot töltött a túlparton.⁸⁴ Ezt feltételezve nem helyezhette el a korábbi könyvekben ezeket az információkat, míg az 52 utáni egységes kiadás során erre nyilvánvalóan lett volna lehetősége.⁸⁵ Ugyanakkor azt is fontos megemlíteni, hogy ezeket a részleteket nem kizárólag saját tapasztataira alapozta Caesar, nagyrészt már ismert toposzokat ismételt ő is.⁸⁶

Mindenesetre nem szabad a germánokról és gallokról szóló részletet csupán a terjedelmet duzzasztó szöveggént kezelnünk, Caesarnak ezzel is céljai voltak, általában kerüli a sztereotípiák indokolatlan emlegetését.⁸⁷ A történetírással jellemző etnográfiai kitérők beiktatásával egyrészt ehhez a műfajához is közelíthetett.⁸⁸ A rajnai és a britanniai átkelés megvalósításával távoli és kevésbé ismert vidékekről számolhatott be, a gallok jellemzésével pedig a római fennhatóság alá kerülő vidéket is bemutathatta. Britannia leírására nem sokan vállalkoztak Caesar előtt,⁸⁹ a germánokat pedig valószínűleg ő mutatta be először önálló népként.⁹⁰ Az ilyen jellegű információk megszerzésére kifejezetten törekedhetett Caesar, például a britanniai hadjárat kapcsán ezt ő maga is említette.⁹¹ A kontrasztok kiemelésével pedig a kezdeti római kudarcokra vagy nehézségekre is egyfajta magyarázatot adhatott.⁹² Ugyanakkor a kitérő **elhelyezéséből** láthatjuk, hogy a VI. könyvben más célokról is szó van. A hasonló, római horizontot tágító leírásokat az idegen népekkel történő első találkozás után képzelhetjük el inkább, a kronológiához vagy történet menetéhez igazodva, így még a narratíva folytatása előtt bemutatásra kerülhet az ismeretlen világ.⁹³ Caesar VI. könyvben nyilvánvalóan eltér ezektől az elvektől, hiszen a korábbi könyvekben már találkozhatunk a szóban forgó népekkel. Az exkurzusok hagyományos funkcióját így felülírják Caesar propagandisztikus céljai. A párhuzamos ábrázolás kedvezőbb színben tünteti fel a gallokat, akik

⁸¹ CREER 2019. 258.

⁸² CREER 2019. 256.; Hérodotos például kifejezetten kerülte a hasonló népek szokásainak ismétlését. (HEGYI 2018. 36.)

⁸³ A germánokról szóló részletek elhelyezésének furcsaságát Ames is megjegyzi: AMES 2003-2004. 117.

⁸⁴ BG IV.19.

⁸⁵ Long is hasonló érvekkel magyarázza a britanniaiak jellemzésének elhelyezését, ez leírás szintén a második hadjáratról szóló könyvben található, nem pedig az első britanniai inváziót megörökítő IV. könyvben. (Idézi: HOLMES 1911. 205.)

⁸⁶ AMES 2003-2004. 115–116.

⁸⁷ KRAUS 2019. 166.

⁸⁸ KRAUS 2009. 164.

⁸⁹ CREER 2019. 247.

⁹⁰ KREBS 2006. 119.

⁹¹ BG IV.20.

⁹² ERICKSON 2002. 603–604.

⁹³ SCHADEE 2008. 175.; GERRISH 2019. 109.

relatív civilizáltságukkal Rómához és a romanizációhoz is közelebb állnak,⁹⁴ a részlet így Gallia asszimilációját is előrevetítheti.⁹⁵ Ezzel szemben a germán területek elfoglalására már nem talál érveket az olvasó, hiszen a végtelen erdőségek között semmi sem található, ami hódításra érdemes lenne.⁹⁶ Így a két nép összehasonlításával a germánok veszélyességét, saját sikerének jelentőségét és az elvonulás jogosságát is hangsúlyozhatta Caesar.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy az etnográfiai leírással Caesar többek között a VI. könyv terjedelmi és tartalmi „problémáit” is megoldhatta: a barbárok szokásainak szokásosnál hosszabb leírásával duzzaszthatta fel önálló kiadásra alkalmas méretűre az adott könyvet, a folyamatos kiadási kényszernek megfelelően; a germánok és gallok párhuzamos bemutatásával pedig a gerilla taktikával szembeni sikertelenséget ellensúlyozhatta. A germánok relatív veszélyességét kiemelve a döntő ütközet nélküli hadjáratot is sikerként ábrázolhatta Caesar. Önmagában mindez nem szól az évenkénti kiadás mellett, de a hasonló etnográfiai részletek tükrében, valamint a szokatlan elhelyezés alapján feltételezhetjük ezt. A VI. könyvnek valószínűleg önmagában is kiadásra készen kellett állnia. Egy utólag szerkesztett egységes mű részeként a VI. könyv akár az etnográfiai kitérő nélkül is megállta volna a helyét, így azt megszokottabb helyre is illeszthette volna Caesar. Ha pedig törekedett is a terjedelmi kiegyenlítésre, a kudarcok kompenzálására, a könyvek között található ellentmondások és a germánok duplán előforduló etnográfiai jellemzése alapján inkább a részletekben történő kiadást valószínűsíthetjük, hiszen ezek elsimítására nem került sor. Ugyanakkor egyértelmű bizonyítékok híján továbbra sem lehet dönten a kérdésben, csupán valószínűbbnek tarthatjuk a kommentárok részenként történő kiadását. Az említett érveket így korántsem szánom perdöntőnek, csupán adalékot jelenthetnek az első fejezetben vázolt véleményekhez és elméletekhez. Karl Nipperdey kérdése – „*C. Iulius Caesar quo tempore commentarios rerum suarum composuerit.*”⁹⁷ – pedig minden valószínűség szerint aktuális marad még egy darabig.

Felhasznált források és szakirodalom

Források

C. Sallustius Crispus: *Jugurtha háborúja*, In: C. Sallustius Crispus összes művei, Bp. 1978. Ford. Kurcz Ágnes.

Iulius Caesar: *A gall háborúról*, Bp. 1964. Ford. Szepessy Tibor.

Iulius Caesar: *The Gallic War* (Loeb Classical Library 72.), London 1958. Ford. H. J. Edwards.

Plutarchos: *Párhuzamos életrajzok I.*, 1978. Ford. Máthé Elek.

⁹⁴ SCHADEE 2008. 175–176.; AMES 2003-2004. 118.

⁹⁵ KRAUS 2019. 166.

⁹⁶ RIGGSBY 2018. 124.

⁹⁷ NIPPERDEY 1847. 3.

Tacitus: *Iulius Agricola élete*, In: Tacitus összes művei I–II. (Bibliotheca Classica), Bp. 1980. Ford. Borzsák István.

Szakirodalom

ADAMIK Tamás: *Római irodalom a kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig*, Pozsony 2009.

ALBRECHT, Michael v.: *A római irodalom története I.*, Bp. 2003. Ford. Tar Ibolya.

AMES, Cecilia: La construcción del bárbaro en la obra de Julio César, *Auster* 8–9 (2003-2004), 111–125.

BALSDON, J. P. V. D.: The Veracity of Caesar, *G&R* 4 (1957), 1. 19–28.

BILLOWS, Richard A.: *Julius Caesar. The Colossus of Rome*, Abingdon 2009.

CHASSIGNET, Martine: *Caesar and Roman Historiography Prior to the Commentarii*, In: Luca Grillo (Ed.): *The Cambridge Companion to the Writings of Julius Caesar*, Cambridge 2018. 393–415.

CONTE, Gian Biagio: *Latin Literature: A history*, Baltimore 1994. Ford. Joseph B. Solodow.

CREER, Tyler: Ethnography in Caesar's Gallic War and its Implications for Composition, *The Classical Quarterly*, 69 (2019) 1. 246–263.

DROGULA, Fred K.: *Cato the Younger, Life and Death at the End of the Roman Republic*, New York 2019.

EDEN, P. T.: Caesar's Style: Inheritance versus Intelligence, *Glotta* 40 (1962), 1/2. 74–117.

ERICKSON, Brice: Falling Masts, Rising Masters: The Ethnography of Virtue in Caesar's Account of the Veneti, *AJPh* 123 (2002), 4. 601–622.

GELZER, Matthias: *Caesar: Politician and Statesman*, Oxford 1968⁶. Ford. Peter Needham.

GERRISH, Jennifer: *Sallust's Histories and Triumviral Historiography: Confronting the End of History* (Routledge Studies in Ancient History), 2019.

GOLDSWORTHY, Adrian: *Caesar: Life of a Colossus*, London 2006.

GRILLO, Luca: *The Art of Caesar's Bellum Civile: Literature, Ideology, and Community*, Cambridge 2012.

GRILLO, Luca: *Speeches in the Commentarii*, In: Luca Grillo (Ed.): *The Cambridge Companion to the Writings of Julius Caesar*, Cambridge 2018. 214–233.

HEGYI W. György: *Mos és res publica: Politikai kultúra a köztársaságkori Rómában*, Bp. 2018.

HOLMES, T. Rice: *Caesar's Conquest of Gaul*, Oxford 1911.²

KAMM, Antony: *Julius Caesar: A life*, Abingdon 2006.

KELSEY, F. W.: The Title of Caesar's Work on the Gallic and Civil Wars, *TAPA* 36 (1905), 211–38.

KRAUS, Christina S.: *Bellum Gallicum*, In: Miriam Griffin (Ed.): *A Companion to Julius Caesar*, 2009. 159–174.

KREBS, Christopher B.: Imaginary Geography in Caesar's *Bellum Gallicum*, *AJPh* 127 (2006), 1. 111–136.

KREBS, Christopher B.: Caesar, Lucretius and the Dates of *De Rerum Natura* and the *Commentarii*, *CQ* 63 (2013), 2. 772–779.

MEIER, Christian: *Caesar: A Biography*, London 1995. Ford. David McLintock.

MÉSZÁROS Tamás: Franciaország és a franciák egy XV. századi bizánci történetíró szemszögéből, *Antik Tanulmányok* 64 (2020) 1. 121–131.

NIPPERDEY, Carl: *C. Iulii Caesaris Commentarii, cum supplementis A. Hirtii et aliorum. Caesaris Hirtiique fragmenta*, Lipsce 1847.

NOUSEK, Debra L.: *Genres and Generic Contaminations: The Commentarii*, In: Luca Grillo (Ed.): *The Cambridge Companion to the Writings of Julius Caesar*, Cambridge 2018. 163–181.

OGILVIE, R. M.: *Caesar*, In: E. J. Kenney (Ed.): *The Cambridge History of Classical Literature (Latin Literature II.)*, Cambridge 1982. 281–286.

RADIN, Max: The Date of Composition of Caesar's Gallic War, *CPh* 13 (1918), 3. 283–300.

RAMBAUD, Michael: *L'art de la déformation historique dans les Commentaires des César*, Paris 1966.

RAWLINGS, L.: *Caesar's portrayal of Gauls as warriors*, In: K. Welch–A. Powell (Ed.): *Julius Caesar as Artful Reporter: The War Commentaries as Political Instruments*, London 1998. 171–191.

RIGGSBY, Andrew M.: *Caesar in Gaul and Rome. War in words*, Austin 2006.

RIGGSBY, Andrew M.: *The Politics of Geography*, In: Luca Grillo (Ed.): *The Cambridge Companion to the Writings of Julius Caesar*, Cambridge 2018. 118–136.

SCHADEE, Hester: Caesar's Construction of Northern Europe: Inquiry, Contact and Corruption in *De Bello Gallico*, *CQ* 58 (2008), 1. 158–180.

WISEMAN, T. P.: *The publication of De Bello Gallico*, In: K. Welch–A. Powell (Ed.): *Julius Caesar as Artful Reporter: The War Commentaries as Political Instruments*, London 1998. 1–9.